

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.06.050>
УДК 343.23+343.45(477)“XVII/XVIII ст.”

Олександр ГУРЖІЙ

доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник,
відділ історії України середніх віків і раннього нового часу,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
oleksandrgruzij003@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-6941-4488>

КРИМІНАЛЬНІ ЗЛОЧИНИ ТА СМЕРТНА КАРА В УКРАЇНСЬКІЙ КОЗАЦЬКІЙ ДЕРЖАВІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII—XVIII ст.: СУДОВА ПРАКТИКА

Мета — ґрунтуючись на першоджерелах виявити основні види карних злочинів у Гетьманщині, що заслуговували на смертні судові вирокі, а також відобразити трансформацію правових норм, які їх визначили. Дослідити зовнішні фактори, котрі впливали на рішення суддів. Застосовано наукові **підходи** соціальної історії та історичної антропології, мікроісторії і предметно-хронологічного аналізу, що дозволило на конкретних побутових прикладах простежити еволюцію сприйняття вищої міри покарання гетьманами, старшинами, міськими урядниками та сільськими громадами, а також показати «казусні» випадки відступів судів від чинного законодавства. **Наукову новизну** становить конкретика численних злочинів, їх розмаїття впродовж тривалого періоду в контексті змін у правових нормах поведінки. **Висновки.** Близько півтора десятка основних видів кримінальних злочинів каралися у Війську Запорозькому стратою. Найчисленнішими серед них значилися державна зрада (насамперед гетьмана), вбивства, зґвалтування, підпали. Набагато рідше траплялися смертні покарання за захоплення чужих маєтностей чи угідь. Особливо суворих катувань зазнавали крადії церковного майна, хулители священнослужителів, віровідступники. Показовим стало

Цитування: Гуржій О. Кримінальні злочини та смертна кара в Українській козацькій державі другої половини XVII—XVIII ст.: судова практика. *Український історичний журнал*. 2025. № 6 (585). С. 50—67. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.06.050>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

те, що після страти злочинця частина його статків (в тому числі грошей) могла потрапити до рук не лише родичів загиблого, але й вищих представників судового процесу. Звідси, відповідно, виникала певна матеріальна зацікавленість останніх, а на цьому ґрунті розвивалася корумпованість судів.

Ключові слова: Українська козацька держава, Гетьманщина, Військо Запорозьке, злочин, смертний вирок, законодавство, юридична норма.

Понад 160 років тому «блискучий професор» (за визначенням М. Слабченка [1, с. 1]) О. Лохвицький охарактеризував формування правових норм в Україні XVII—XVIII ст. як один зі значних і пріоритетних напрямів в історичній науці [2, с. 15]. Після цього з'явилася велика кількість спеціальних праць, присвячених кодифікації права, діяльності судових та виконавчих органів влади, формам судочинства означеного періоду тощо. Серед найбільш вагомих у контексті нашої теми слід виокремити дослідження таких авторів, як О. Лазаревський, О. Левицький, В. Модзалевський, Д. Багалій, І. Каманін, М. Василенко, І. Теліченко, М. Слабченко, О. Кістяківський та ін. У подальшому українську історіографію поповнили студії К. Софроненко, В. Дядиченка, А. Ткача, В. Кульчицького, А. Пашука та ін. Окремі аспекти цієї теми також висвітлювали В. Горобець, О. Сокирко, Ю. Волошин¹. Проте конкретно питань, пов'язаних з історією злочинів й еволюцією форм покарань, стосується лише монографія М. Слабченка [1] та дещо публіцистична студія О. Левицького «Нариси народного життя в Малоросії у другій половині XVII ст.», що 1901 р. була надрукована російською мовою в часопису «Киевская старина», а 1902 р. видана окремою книжкою. Нині користуємося її українським перекладом, здійсненим М. Горбанем та видавництвом «Рух» без зазначення місця й року виходу у світ. Формат розвідки О. Левицького дозволив, на думку її автора, побачити живі образи людей того періоду: «Наче з фонографа, ви чуєте їхню справжню мову, відчуваєте ніби подих минулої старовини. І кого тільки немає у цій чарівній панорамі. Через єдність суду, перед вами проходять живі тіні з різних верств тогочасного безстанового суспільства» [3, с. 9—10].

Для написання цієї праці прислужилися такі першоджерелами, як слідства, «розгляди» та вироки різноманітних судів — як у формі опублікованих, так й архівні справи. При цьому найвищою інстанцією був зазвичай гетьман зі своїм остаточним рішенням. Найчастіше він спирався на Генеральний суд, котрий, своєю чергою, враховував інформацію й рішення нижчих судів, або наглядав за виконанням вироків. До складу останнього здебільшого входили два генеральних судді, інколи приєднувалися інші вищі посадовці старшинської адміністрації. Полковий суд слід визначити як одну з перших ланок у системі судочинства з широкою компетенцією та можливостями апеляцій. На його засіданнях джерела зафіксува-

¹ Див., напр.: Горобець В. Прибуткове суддівське ремесло: «вина панська» і «вина врядова» у судочинстві Гетьманату. *Соціум*. Вип. 7. Київ, 2007. С. 175—193; Сокирко О. Скільки коштує порозуміння? «Поклони та наклади» в українських судах першої чверті XVIII ст. Там само. С. 195—209; Волошин Ю. Козацька феміда: гродське судочинство в Гетьманщині. Київ, 2019.

ли присутність полковника, полкових обозного, судді, сотника, місцевого городского, а також представників міського уряду — війта з бурмістрами й іншими виборними особами. Наявність тих чи інших уповноважених залежала від багатьох причин: вагомості злочину та місця його скоєння, статусу обвинуваченого або позивача тощо [4, с. 323—347; 5, с. 187—197].

Нижчими судовими інституціями були сотенні уряди й сільські громади. До складу перших входили поважні особи, які представляли місцеве козацтво та міську владу (сотники, отамани, війти, бурмістри, заможні міщани). З огляду на складність судового процесу, полковник або гетьман могли надіслати своїх уповноважених. Найчастіше сотенний суд мав локальний характер, оскільки розглядав позови жителів невеликих міст і містечок. Проте його компетенція була досить вагома, адже він міг ухвалювати й смертні вироки. Велику роль при цьому впродовж усього періоду функціонування відігравали безпосередня участь громади, її вимоги, традиції. Такий суд мав можливість оминати полкову інстанцію та за необхідності надсилати складні справи на розгляд Генерального суду. Сільський суд очолював отаман і 2—3 досвідчені («старші») козаки або війт разом із кількома посполитими. До його проведення мав можливість втрутитися місцевий священнослужитель або прикажчик за дорученням пана. Міг відбутися спільний («зупольний») суд за участі всієї громади — «козаків і мужиків». Тоді з'являлися колективно обговорені нотаріальні записи: купчі, дарчі, позови, заяви, тестаменти, угоди тощо [6]. В містах суддів найчастіше уособлювали війт або його намісник, райці, лавники та деякі інші особи, котрі ухвалювали рішення «судом зуполне» стосовно городян, а також жителів навколишніх сіл, підпорядкованих магістрату чи ратуші [7, с. 1 (№ 51, 132), 2 (№ 72—73), 4 (№ 90), 5 (№ 36—37) та ін.].

Вищі судові інстанції могли самостійно розглядати всі карні й цивільні правопорушення на території певного полку, окрім персон, узятих гетьманом чи полковником «в особливу протекцію та оборону». В багатьох судах процвітали хабарництво, корупційні схеми, а тому незаможним людям часто не вдавалося добитися об'єктивного і справедливого рішення. Через це траплялися випадки, коли вироки виправдовували навіть убивць, при цьому засуджували невинних із постраждалої сторони [8, с. 62—76].

У своїй функціональній діяльності судочинство спиралося на різноманітні правові норми, що інколи суперечили одна одній. Упродовж другої половини XVII — у XVIII ст. найбільш поширеними були звичаєве право, Литовський статут, «магдебургія» та російське законодавство. Звичаї і традиції, зокрема, настільки вкоренилися у судову практику, що їх годі було витіснити з системи права. Вже у жалуваній грамоті царя Олексія Михайловича гетьманові Б. Хмельницькому та старшинам від 27 березня 1654 р. гарантувалася непорушність порядків у Війську Запорозькому: «И тех их прав и вольностей нарушивать ничем не велели, и судитись им велели от своих старших по своим прежним правам, а наши царского величества бояря и воеводы в те их войсковые суды вступать не будут» [9, с. 489—494; 10, с. 568—570].

Періодичні збройні конфлікти в межах Української козацької держави, особливо на Правобережжі, зумовлювали нестійкість устрою, а тому часто практи-

кувалися найбільш суворі форми покарання винних у різного виду правопорушеннях. Зазвичай вони застосовувалися на зразок доби «польського панування» [11, с. 293]. Проте «новий порядок» у більшості випадків мав тенденцію до їх «пом'якшення» та «демократизації». Значною мірою це обумовлювалося цінністю робочих рук, адже у тривалих війнах загинули десятки тисяч працездатних людей, а гроші набули великої номінальної вартості. Наприклад, день праці, хата, дрібна худоба коштували всього кілька копійок. Саме через такі обставини надмірні смертні вироки й тілесні покарання, що призводили до каліцтва, ставали вкрай невідгідними для влади. А тому траплялися випадки несхожості вироків за однакові злочини і правопорушник міг сподіватися на їх відносну легкість. При цьому відігравали роль щире каяття злочинця, природна незлобність і висока релігійність суддів, втручання (заступництво) поважних членів суспільства, взяття на поруки тощо. Між тим із плином часу покарання ставали жорстокішими (достатньо порівняти гетьманування Д. Многогрішного, І. Самойловича та І. Мазепи). На всіх етапах еволюції система покарань віддзеркалювала утилітарні інтереси провладних верств населення. І вже у другій половині XVIII ст. правосуддя рішуче вішало розбійників за ті провини, за які ще зовсім недавно відсікали руку чи ногу, втирали носи або вуха. Показовою стала практика їх катування для отримання інформації про спільників. Неабиякий вплив на ці процеси мали форми покарань у Московії та Речі Посполитій. Важливо зазначити й той факт, що як би не змінювалися система, форми звичаєвого права, вони завжди застосовувалися з огляду на норми писаного законодавства, адже воно мало загальнодержавне значення, було обов'язковим [12, с. 26; 13, с. 7].

Іншими видами джерел права, які широко використовувалися в Гетьманщині, були згадані Литовський статут і магдебургія. Вже у ході Національної революції середини XVII ст. на них дедалі активніше почали посилалися суди. Вони значною мірою ввійшли до збірки-проекту законодавчих і нормативних актів другої чверті XVIII ст. під загальною назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ» [14, с. 48—57; 15, с. 372—378; 16, с. 157—163]. Функціонували й інші кодекси правових норм, а саме польські, але вони були менш уживаними, про їх анахронічність і невідповідність суспільним потребам зазначали вже юристи XVI ст., не кажучи про виклики «нового порядку» Війська Запорозького. Доволі односторонньо, зокрема, поцінували функціонування Литовського статуту зросійщене дворянство на своєму зібранні в Полтаві 1840 р., категорично заявивши, що «кожному росіянинові Статут Литовський нагадує колишнє лише приниження, а водночас і прикре колись цього краю відторгнення від Росії» [17, с. 11—16].

Специфіка українського права означеного періоду полягала в тому, що на нього неабияк впливали звичаї і традиції населення, а так звані козацькі суди (полкові й сотенні) у своїй практичній діяльності, використовуючи положення «меско-го» законодавства та Литовського статуту вже у другій половині XVII ст., багато у чому деформували систему покарань. Беручи до уваги фактичний матеріал, що міститься в першоджерелах, можна умовно виокремити такі види покарань:

- страта — у швидкій або довготривалій і мученицькій формах;

- калічення;
- позбавлення честі й гідності (шельмування);
- вигнання з ганьбою з населеного пункту;
- відсторонення від уряду, посади, рангу, нерідко з майновими втратами;
- конфіскація всієї або частини рухомої / нерухомої власності;
- грошові штрафи — визначені судом або відкупні за домовленістю сторін без розгляду справи;
- церковні покарання вірян і священнослужителів;
- примусове одруження (за гвалтування дівчат чи народження дитини без шлюбу) або розлучення подружжя;
- словесна докірлива догана чи вмовляння, коли це стосувалося поважної особи;
- звичайний арешт та ув'язнення [18, с. 400—401].

До цього, вочевидь, слід додати, що коли у процесі слідства підозрюваний відмовлявся надавати правдиві свідчення й не визнавав за собою явного правопорушення, його могли жорстоко катувати, що мало назву «проби», бити канчуками, здійснювати «на дибу», колесувати, припікати розпеченим залізом тощо.

Отже покарання другої половини XVII—XVIII ст. головно ґрунтувалися на попередньому литовсько-польському праві, але поступово до них долучали й інші види, породжені новою генерацією панства та російським законодавством. Не можна недооцінювати й «войовничий дух» запорожців, що неабияк впливало на «міцність» і збереження традиційних форм покарань. Із цього приводу Д. Яворницький писав: «Кріпкі були запорожці ще й через ті закони, якими судили вони... І справді, ворогам, злодіям, зрадникам, гвалтівникам, усім тим, які ламали стародавні козацькі звичаї, не було у запорожців помилювання: таких приковували на цеп до військової гармати, били серед площі, коло стовпа, дубовими киями, вішали на шибениці, садовили на гострі палі, перебивали руки або ноги, і завдавали інші кари» [19, с. 19—20].

У перші роки Національної революції середини XVII ст. відбувся стрімкий розвиток «народного» права, коли, на думку багатьох її учасників і простого населення, «козацька шабля» скасувала старі порядки, а з ними й владу Речі Посполитої. За свідченнями очевидців, тоді масово утворювалися сотні та полки, формувалися групи озброєних людей, які чинили швидкий суд над можновладцями, багатіями, захоплювали їхнє майно, вбивали слуг тощо. Як писав шляхтич Яким (Йоахим) Єрлич (1598—1674 рр.), уже в липні 1648 р., після поразки урядового війська в битві під Корсунем, українські повстанці («холопство»), «одержавши здобич і гармати», дедалі більше почали «гуртуватись і збиратись по різних містах, містечках, селах» [20, с. 67]. За словами Самовидця, де тільки «знайшлася шляхта, слуги замковіє, жида й уряди міські — усе забияли, не щадячи ані жон и дітей їх, маєтности рабовали, костели палили, обвалювали, ксіонзов забияли [...]. Рідкій в той криві на тот час рук своїх не умочил и того граблення тих добр не чинил» [21, с. 52].

Я. Єрлич, назвавши повстанців зрадниками, занотував: вони, «дозволом свого старшого, з того часу почали чим далі, тим більше [...] на будинки шляхетські наїжджати, брати, грабувати, розбивати комори, з хлівів і стаєнь усе забирати, а кого вдо-

ма заставляли, то мордували шляхту в різні способи, незважаючи ні на що, не боячись пана Бога; власні піддані своїх панів забивають [...] зовсім не пам'ятаючи про зверхність панську» [20, с. 68—69]. Країною ширилася безкарність за акти насильства.

Така «стихія покарань», а точніше масової помсти, безумовно стала реакцією на ті безчинства, що їх чинили можновладці й заможне панство над українцями до повстання. Як зазначав згаданий Самовидець, поляки ганьбили православних, козаків примушували виконувати обтяжливу панщину та роботу в палацах, доглядати худобу шляхти, її псів, палити груби, прибирати подвір'я, створювали незносні умови життя через усякі насильства — «чего не звикла была Україна терпіти» [21, с. 45—46].

Проте вселаддя «народного права» формувалося головним чином у свідомості простолюду та аж ніяк не на законодавчому ґрунті. Вже в гетьманських універсалах початку 1650-х рр. і в договірних статтях 1654 р. чітко простежувалася тенденція в політиці Б. Хмельницького щодо повернення населення до «звичлого підданства» [22, с. 35] — хіба що відтепер воно мало коритися новому панству і православному духовництву.

Тоді ж сформувалося одне з ключових положень у законодавстві — смертна кара за зраду державній владі (Війську Запорозькому, гетьману). Згодом сюди додалися «невірність цареві», прокляття його здоров'я, критика діяльності тощо. Так, шляхтич С. Освенцим у своєму щоденнику за жовтень — грудень 1651 р. констатував, що всіх, хто хотів перебратися за Дніпро та прислужитися Речі Посполитій, неодмінно вбивали. А коли супротивники гетьмана на Правобережжі оголосили про обрання іншого володаря булави, «якогось Удовиченка», Б. Хмельницький, «рішуче дбаючи про свій статус і повагу до власного уряду, старанно запобіг цьому, наказавши постинати голови кільком бунтівникам» [23, с. 376—377, 397].

Від початку і впродовж першої половини XVIII ст., очевидно через масову появу «зрадників» перед царем через «справу Мазепи», до багатьох таких осіб та членів їхніх родин найчастіше застосовували не смертну кару, а різного виду заслання — аж до безстрокового. Наприклад, 1712 р. після тримання під арештом старшин-колодників із Глухова до Москви були вислані разом із дружинами й дітьми Чуйкевич, Новицький, Максимович, Зеленський, Покотило, Гамалія, Гричаний та ін.² У 1715 р. до Москви ж відправили полковника Д. Горленка, канцеляриста Максимовича «з товаришами»³. Натомість Ф. Несталея й І. Куценкова 1713 р. заслали у Сибір⁴.

Раз-у-раз суди Війська Запорозького виносили смертні вироки злісним паліям. Утім не завжди. При цьому, в першу чергу, враховували масштабність, причини та мету скоєння злочину, адже в основі його могли бути як суто побутові, так і політичні мотиви. Про показовий випадок, наприклад, ішлося в дізнанні стосовно паліїв, підкуплених полонезьким старостою Казимиром Молодецьким 16 червня

² Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДАІАК України). Ф. КМФ-7. Оп. 1. Спр. 2215. Арк. 1—2.

³ Там само. Спр. 2373 (21). Арк. 1.

⁴ Там само. Спр. 2290. Арк. 1.

1683 р. Деяких своїх пособників він знайшов на «польському» Правобережжі й переправив на лівий берег Дніпра, інших найняв уже в Гетьманщині. Справу розглядав суд у складі полкового осавула Л. Свічки, пирятинського сотника М. Бурими, городского отамана К. Криницького, вїйта С. Ковельського, бурмістра Г. Кирилова. Були й четверо представників від місцевого «товариства» (громади). Засідання відбувалися в Пирятині Лубенського полку. У ході слідства й допитів установили завдання всіх співучасників злочину. Так, П. Лусниченко, котрого схопили саме в Пирятині, «добровільно» зізнався, що К. Молодецький сформував групу з 12 осіб, доручивши їм на Лівобережжі організувати підпали кількох укріплених міст, за що пообіцяв заплатити кожному по 20 золотих «доброї монети». Все це діялося з відома коронного хорунжого.

Про паліїв маємо цікаву персональну інформацію. Василь «литовської мови» мав «лядську» чуприну, татуювання на лівій руці, а на правій щоці — шрами. Вочевидь, це був чоловік із кримінальним минулим. «Чорноусий» Іван розмовляв «по-лядськи». «Кравець і школяр» Максим разом зі своїм «товаришем» Мартином походили з Острога. Павло був «поляком», а Михайло — «козаком».

Кримінальний правопорушник на прізвисько Кривий і «виросток» Прокіп зізналися в підпаді будинків місцевого писаря, господаря Забродського й одного зі священників. На їхньому шляху траплялися особи, котрі також спонукали їх до злочинів. Так, не названий у справі на ім'я староста у Великий піст дав паліям по 1 талеру та підбурив на диверсії в м. Короп (ще й дорогу вказав). Як засвідчив козацький отаман із с. Давидівка Б. Проценко, до нього 30 травня підіслали «дівку», котра за винагороду у 4 золотих просила посприяти у спаленні цілого села. Організатором був такий собі Кашка, котрий споював, годував пирогами й салом у шинку людей, шукаючи пособників.

Усі ці події — підпали, арешт злочинців, слідство та суд над ними — сталися впродовж травня — червня 1683 р. під час гетьманування І. Самойловича. Відповідну інформацію було ретельно проаналізовано та за вїйтівства С. Ковельського й бурмістра Г. Кириловича записано до «книг третіх міських пирятинських». Примітно, що у своєму рішенні суд одночасно спирався на положення Литовського статуту та магдебурзького права. Згідно з першим, в арт. 18 розд. 11 ішлося про те, що того, хто наважився здійснити «злий і шкідливий вчинок», слід спалити, а його майно передати для компенсації втрат постраждалого. Схоже положення містилося й у магдебургії (арк. 51): «Огнем мает быть спален. Чим сгрешил, тим мает и покутовати». В результаті паліям винесли смертний вирок, а одного з головних організаторів — Прокопа — гетьман наказав відправити до полковника в Ромни для подальшої екзекуції [24, с. 1—4 (№ 1)].

Не менш жорстоко карали гвалтівників малолітніх дівчат і наречених. 30 липня 1683 р. в Пирятині місцевий міщанин С. Тригубенко з дружиною звинуватили свого сусіда у згвалтуванні їхньої дев'ятилітньої дочки. Суд виявився доволі представницьким: лубенський полковий осавул, пирятинський сотник, городской отаман, вїйт, бурмістр, а також кілька поважних міщан — «людей добрих і віри годних». Батьки дівчинки оскаржували А. Колмика, що той, «не боячись

кари Божої» та «права посполитського», поглузився над їхньою донькою Ганною, при цьому будучи одруженим. Слідство факт насильства встановило. Незабаром і сам винуватець зізнався у скоєному. Суд традиційно вдався до положень Литовського статуту, де в арт. 12 розд. 11 йшлося: хто згвалтує дівчину або «чемну наречену», і вони почнуть волати гвалт, а люди позбігаються їм на допомогу, такого насильника слід скарати на горло. Водночас і в магдебурзькому праві знайшлася аналогічна норма (арк. 13): в «Саксоне прав Магдебурских во артикуле тридцать осьмом» гвалтівник заподіює потрійну провину, позаяк, по-перше, суд має його шукати та карати; по-друге, зчиняється гвалт і йде поголос; по-третє, він «горло втрачає». В результаті А. Колмика засудили до страти («горлом был каран»). Більше того, було заборонено неславити родину Тригубенків і «жодних примовиськ чинити» під загрозою великих штрафів: на лубенського полковника — в розмірі 100, а на «меский» уряд — 50 золотих «без одпущу тую вишмененную заруку заплатити» [24, с. 10—11 (№ 7)].

У цьому документі важливий факт, що за судом навіть на побутовому рівні визначалася карність «права посполитого», тобто загального для селян і міщан. Маємо також свідчення того, що міські суди, посилаючись на магдебургію, користувалися не оригінальним текстом «Саксона», а збірками німецького права, зокрема впорядкованою П. Шербичем, що фігурувала під назвою «Prawa polskie Magdeburskie nazywające Speculum Saxonum» (1581 р.). Однією з частин кодексу було «Prawo chełmińskie» [25, с. 76].

Як відомо, в кожному правилі можуть бути винятки, котрі в подальшому впливають на розвиток законодавства або в бік посилення вироку, або ж його пом'якшення. Так, 4 вересня 1712 р. в Пирятині «дівка» Химка Гужувна дала у суді свідчення проти торговця С. Швеця, який згвалтував її вночі на ринку, коли вона стерегла запаси горілки шинкарки Юрчишиної. Керуючись нормативними правилами, насильника мали б засудити до страти. Втім, узявши до уваги стан сп'яніння потерпілої й добровільне зізнання з боку С. Швеця, суд наклав на останнього штраф у 100 золотих і наказав покинути місто. Той натомість, сплативши лише десяту частину кари, зміг утекти з-під варті в невідомому напрямку [24, с. 240 (№ 202)].

Виконання смертного вироку неабияк ускладнювалося, коли насильником або гвалтівником ставав хтось із царських посадовців чи військовиків. У такому випадку до справи долучалися безпосередньо або опосередковано впливові особи з Московії. Про це, зокрема, йшлося в «Доношенні» коропського сотника з «товариством міщан» стосовно згвалтування солдатом 6-літньої дівчинки в 1719 р.⁵ Схожа ситуація склалася навколо справи 1734—1735 рр. про вбивство жителя м. Борзна Ніжинського полку школяра А. Каленовського російським драгуном Ришковим⁶.

Досить суворо суди Війська Запорозького ставилися до жінок-дітовбивць (особливо немовлят). Так, 20 серпня 1714 р. в Пирятині розглядалася справа

⁵ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Ф. І. № 65219 (306). Арк. 1—2.

⁶ ЦДАІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 4759. Арк. 1—13.

Т. Самуїленкової, котра таким чином позбулася дитини, невідомо з ким «прижитої», оскільки майже одночасно мала інтимні стосунки з трьома чоловіками. Ведучи розпусне («вшеточне») життя, вона таємно вночі в льоху, що належав її сестрі, народила дитину, котру відразу кинула у воду, а потім пішла до господи, нікому нічого не сказавши. Провівши відповідне слідство — адже суд незабаром довідався про скоєння злочину від «певних людей» — було винесено вирок: покарати жінку киями. Таке покарання схвалив і лубенський полковник [24, с. 266 (№ 232)]. Вочевидь, на жорстокість кари вплинув факт розпутного життя підсудної.

Громада села чи міста могла засудити жінку до спалення живцем за відьомство та «лихе чаклунство». У джерелах із цього приводу збереглося дуже мало свідчень, зокрема про те, як, власне, відбувався суд. Однак відомо, що «відьму» спочатку могли вигнати з поселення, припинити з нею спілкування. А вже потім звинуватити в, наприклад, «порчі», надісланій на людину чи худобу, в неврожаї тощо, і винести колективний смертний вирок. Головними вершителями долі виступали війт, отаман і довірені «мужі» — виборні від громади. В основі таких дій лежало звичаєве право, але часто магістрат або ратуша визнавали їх цілком законними [26, с. 569]. У фондах Київської військової канцелярії міститься справа першої чверті XVIII ст., в якій згадується про спалення «чаклунки» в м. Білики Полтавського полку⁷.

Для означеного періоду маємо чимало свідчень про покарання смертю порушників прав земельної власності, відчужників угідь, а також самочинних збільшувачів повинностей. Розпочав такі акції, власне, гетьман Б. Хмельницький. Так, одним із перших нормативних актів у цьому сенсі став його універсал від 8 червня 1652 р. киянам, яким надавалась «усіляка оборона», а будь-кому заборонялося утискати їх постоями та поборами. За дотриманням такої настанови мав наглядати київський полковник, а за його відсутності — наказний очільник полку. Порушник розпорядження розглядався як злочинець і його «позволялося шибеницею карати» [27, с. 128 (№ 59)].

«На горло карать» наказував володар булави тих посполитих, хто «послушним бить не хотел и подданства не отдавал» [27, с. 177 (№ 109)]. Серед пожалувань духівництву 1656 р. звертає на себе увагу універсал Б. Хмельницького від 29 червня про надання Лубенському Мгарському монастиреві сіл Луки та Хітці. Цікавий документ тим, що в ньому йдеться про дві громади та їхні землі, де поспільству наказувалося настоятелю й братії обителі в усьому «бути помочними и абы не в чом им» не суперечили. Місцеві селяни не мали права відмовлятися від виконання необмеженої відробіткової ренти, «бо то есть воля наша, — наголошував гетьман, — жебы тое место святое помочь мело». Це мало здійснюватися під наглядом миргородського полковника Григорія Лісницького, «гетьманської ласки» та «суворим каранням військовим» [27, с. 196 (№ 131)]. Останнє, як правило, особливо для посполитих передбачало смерть. Схоже наказував чинити й І. Виговський 1657 р. [28, с. 63 (№ 20)].

⁷ Там само. Спр. 814. Арк. 5, 15.

Гетьман П. Тетеря жорстоко карав усіх тих, хто зазіхав на монастирські землі, грабував майно, плюндрував угіддя. В універсалі Медведівській обителі в Каневі від 10 жовтня 1663 р. стосовно належного їй с. Трушівці він наказував: «Аби нехто ногою не постал, лесу, лугу не важился рубать, огородов, пасек, лук займовать, так и я мети хочу и сим уневерсалом моим ствержаю, сурово всем приказуючи». Порушника розпорядження володаря булави мали карати як свавільника та «супротивника» [28, с. 238 (№ 170)].

Схоже відбувалося і за наступників. Так, П. Полуботок наказував війтам й управителям (а його підтримували в цьому питанні урядники Генеральної військової канцелярії) бунтівних селян заарештовувати, забивати в колодки, відправляти до Глухова, де їх «без всякого пощадення, на теле карати». Після такої екзекуції мало хто виживав [29, с. 78—79 (№ 19)].

Покарання можновладців відбувалося набагато рідше, ніж простолюдинів, хоча вони також могли скоювати злочини: вбивства, зраду гетьмана, захоплення маєтностей тощо. У таких випадках часто брався до уваги досвід попередників. Зокрема 1699 р. Генеральний військовий суд засудив Д. Забілу й А. Солонину до страти з конфіскацією майна на користь Військового скарбу з таким приписом: «Ибо и прежние гетманы так поступали» [4, с. 314].

По-різному, інколи доволі суперечливо, суди Війська Запорозького ставилися до вбивств. Траплялося, що винесення смертного вироку за позбавлення життя замінювали на значні матеріальні відшкодування, якщо родичі загиблого не наполягали на суворішому покаранні й погоджувалися на відповідну компенсацію. Взагалі домовленості між сторонами у суді відігравали помітну роль при пом'якшенні рішень. Позначалися на них і думки представників громад, де мешкав обвинувачений, узяття на поруки (особливо духовними особами) тощо. Показовим прикладом домовляння між злочинцем і позивачами на сільському суді може слугувати випадок, який стався у с. Поділки Гадяцького полку восени 1725 р. Підданий К. Кириченко в маєтку місцевого старшини вкрав бджіл. Селяни самостійно викрили та побили злодія. В ході допиту Кириченко зізнався («повалав»), що в нього був спільник — інший посполитий «слобідський чоловік» Г. Кваша. Наказний сотник Ф. Сулима заарештував останнього й обох порушників «до указу» посадив за ґрати. Натомість мешканці села, не вдовольнившись таким рішенням, ще раз побили злочинців. Причому найбільше перепаало Кваші («іже не признався»), котрий на третій день помер. Власник села звернувся з клопотанням до Генеральної військової канцелярії», щоб та видала «указ» гадяцькій полковій старшині провести «правдивий розиск» і, так би мовити, узаконити самосуд у формі вироку сільської громади. Спеціально створена комісія вчинила слідство й засвідчила: розшук зниклих бджіл і затримання злодіїв велися кваліфіковано, адже спочатку на місці покражі знайшли слід від чобота, виміряли його, відтак вийшли на одного зі зловмисників. У цьому процесі брав участь сільський вїйт — обраний представник влади. Причому під час допиту Квашу попереджали: якщо він скаже правду, його відпустять. У результаті брехня коштувала крадієві життя⁸.

⁸ Там само. Спр. 598. Арк. 26—30 зв.

У цьому епізоді привертають увагу такі обставини: по-перше, участь у справі громади на підставі звичаєвого права; по-друге, долучення полкової старшини й навіть вищої інстанції — Генеральної військової канцелярії фактично на боці селян; по-третє, відсутність посилань при «судійстві» на писані законодавчі акти. Можливо, при цьому зіграв свою роль статус постраждалого — впливового старшини.

Набагато швидше проходило слідство й винесення вироку у справі 1690 р. про вбивство кількома особами монаха та старця-келейника. У цей процес досить швидко втрутився гетьман І. Мазепа, наказавши полковників, щоб винуватців «полковим судом по праву Малороссийского краю обыклого судить и казнить» [4, с. 314].

Зовсім по-іншому розгорталися події навколо вбивства мешканця с. Усівка Пирятинського повіту М. Романенка. 1 листопада 1686 р. отаман села В. Лавриненко доповів про обставини справи полковому осавулові Л. Свічці, сотникові В. Семашку, городовому пирятинському отаманові А. Гладкому та ще кільком членам місцевого «вряду». Отже свідки бачили, як М. Романенко та Д. Нагурний сиділи в корчмі й пили горілку. Раптом вони посварилися через козацтво, почали смикати один одного, битися, тягати по хаті. «Буйка» сталася перед вечором, після чого обоє спромоглися розійтися. Проте незабаром М. Романенко, котрий зазнав поранень голови й тіла, помер і його поховали. Коли ж офіційні особи запитали вдову, дітей, приятелів небіжчика, якого «декрету из забудыцы» вони вимагають, то ті висловили бажання, «не инстигуючи на смерть его», взяти для дітей 20 талерів, з яких виділити певну суму священникові, щоб той відправив панахиду «за душу». Сторони оформили відповідний «декрет», записавши його до адміністративних книг «на потомние часи» [24, с. 32—33 (№ 28)]. І хоча смерть М. Романенка кваліфікували як «забойство», але «прощення» від постраждалої сторони, матеріальна компенсація від винуватця зумовили таке несурове рішення.

Яскравим прикладом поблажливого суду стосовно вбивці може слугувати справа в м. Яблонів 28 січня 1703 р., яка стосувалася С. Опанасенка, котрий зарізав свою наймичку — «дівку» Марію. Після деяких невдалих спроб його матері приховати злочин та обдурити слідчих, її син Стецько, «видячи свое явное неутаненное дело, без жадного караня стал визнавати свой злий учинок». Про хід подій сповістили володареві булави в Батурин. Попервах «вельможний добродій», посилаючись на правні артикули про «забойцев», у своєму листі висловився за «покарання горлом» Опанасенка. У справі фігурував можливий вирок відповідно до арт. 16 розд. 11 Статуту Великого князівства Литовського: коли б хтось навмисно з гніву чи «злого серця» ножем когось «забив», той, «за доводом слушним», має бути четвертований. Однак, урахувуючи прохання місцевих мешканців, більшість яких «горячкувато» звернулися до гетьмана про помилування з огляду на молодість убивці, а також обіцянку останнього піти в монастир і довічно спокутувати свій ганебний учинок, суд, врахувавши позитивний другий «лист» від І. Мазепа, постановив: звільнити ув'язненого з карцеру та відпустити в монастир на покаяння [24, с. 213—215 (№ 182)].

У 1720 р. з ініціативи Петра І й за підписом державного канцлера графа Головіна було оприлюднено так званий «акцес», за яким гетьман І. Скоропадський

мав провести реорганізацію судочинства в Гетьманщині та визначав покарання за позбавлення життя. Зокрема в пункті 8 (арт. 10, розд. 12) роз'яснювалося, за які вбивства страчувати не можна: випадкові, здійснені під час полювання; коли на людину впаде кимось підрубане дерево; у процесі сварки; без злого умислу. За це, як за «поголовщину», передбачалися різні грошові компенсації. Водночас наголошувалося: «Будиже хто кого убьет з умислу и за своєю волею или с подговору чиего, як о том више наменено, то таких убійцов, по силе права статут роздела 11, артикула 17 и по другим приличным артикулам, кто он будет без всякой пощади казнить сметгью, [...] дабы и другим чинить того было неповадно». А далі наказувалося: щодо побоїв, розбоїв та вбивств проводити слідства й засуджувати винуватців на підставі указів та «прав малоросійських». Тобто на рівні центрального уряду чинні в межах Гетьманщини норми (Литовський статут, магдебургія, звичаєве право), незалежно від їх походження, визнавалися законними. Крім того, «акцес» визначив і «поголовщину» за вбиту людину: простого стану, панцерного слуги — 60 коп (1 копа = 60 грошів); челядника домового кріпосного — 20 коп; бортника — 2 руб.; тяглою — 2 копи; челядника кріпосного — 1 копа; тивуна, ключника, вйта, старця — по 40 коп [24, с. 645—646].

Чимало концептуальних положень і засад про покарання з попередніх юридичних першоджерел увійшли до законодавчого кодексу «Права, за якими судиться малоросійський народ», що формувався в 1743—1756 рр., але так і не був санкціонований державою [30]. Щодо смертної кари, зокрема, постановлялося: якщо гвалтівник не вбив жінку, але поранив її, то його слід стратити, а пособників, коли вони є, арештувати, допитати і тримати за ґратами рік та шість тижнів, із виплатою штрафу відповідно до завданих жертві ран [30, гл. 10, арт. 1, п. 3; арт. 3, п. 4; арт. 4]. Вища міра покарання, зрозуміло, очікувала на гвалтівника, коли він убивав жінку.

Особливо жорстоко суддів зобов'язували ставитися до вбивць батьків. Якби син або дочка, «не пам'ятаючи про Бога й не боячись Страшного суду», батька чи матір свідомо від злости та ярості «на смерть» убили або в інший спосіб умертвили, таких карати: сина — живим четвертувати, відтак мертве тіло на колесо покласти, голову побити й на палю настромити; дочку — живцем укопати по шию у землю, і тримати, допоки не помре. Майно та статки злочинців переходили до інших близьких родичів убитих батьків (за умови, якщо ті непричетні до справи) [30, арт. 5, п. 1]. Згідно з «Правами...», стинання голови заслуговували ті, хто батька чи матір у сильному гніві штовхнув, побив, поранив чи навіть словесно образив. Водночас, якби батьки вбили сина чи дочку за якусь провину випадково, їх мали заарештувати і тримати за ґратами рік та шість тижнів, після чого вони мали покаятися чотири рази у церкві, усвідомивши свій гріх перед людьми [30, п. 2]. Такі положення в основному ґрунтувалися на нормах Литовського статуту, про що безпосередньо й зазначалося у «Правах...».

Якби хтось свідомо вбив брата чи сестру, також заслуговував на смертну кару: спочатку відсічення руки, зати́м голови. Рухоме й нерухоме майно злочинця передбачалося передати вдові та дітям убитого або вбитої, а якщо таких не було, то братам, сестрам чи іншим непричетним до злодіяння родичам [30, арт. 6, п. 1].

Коли дружина чи її чоловік через «незгоду» в якийсь спосіб умертвляли іншу людину, розглядалися два варіанти їх страти: якщо злочин здійснювався без заповідання страждань, то за «просто» вбивство винуватцеві чи винуватиці стинали голову, а коли смерть супроводжувалася стражданнями, тоді чоловіка мали четвертувати, а дружину живцем» закопати по шию у землю, тримаючи її так до смерті [30, арт. 7, п. 1].

Окрім означених, ще близько десяти артикулів «Прав...» сповіщали про різні випадки смертного покарання для злочинців. Наприклад, ішлося про вбивства, скоєні незвичною зброєю, таємно, однією чи кількома особами, шляхтича та козака тощо. Існували різні підходи та оцінки винуватців, як правило з урахуванням їх майнового й соціального статусу, статі, віку, причин та характеру злочину. Крім уже названого Литовського статуту, до кодексу долучили норми магдебурзького права, «Саксонського зерцала» та ін.

Власне процес виконання смертного вироку відбувався за більш-менш встановленими традицією правилами. За кілька днів (можливо, тижнів) до екзекуції засудженого переводили в окреме приміщення й посилювали охорону. Проте йому дозволялося зустрічатися з найближчими людьми, вести розмови про покарання та усвідомлення гріха. В першу чергу до приреченого допускали представників церкви. Священнослужитель приходив і на місце страти «для останнього заспокоєння душі». З метою «чистоти» покаюння, засудженому категорично заборонялося вживати спиртне. Як правило, в останній день життя він одягався в усе чисте та під конвоем, а інколи й у супроводі суддів, доставлявся на визначене «прилюдне місце». Караульні стежили, щоб ніхто не зміг визволити злочинця або вчинити над ним самосуд. Писар зачитував вирок, де описувалося також, за що застосовано покарання. Цікаво, що за невядале фізичне виконання присуду катові також могла загрожувати страта. Все це ретельно описано у «Правах...» — глава 25, арт. 11—12. Відтермінувати смертну кару могла лише вагітність жінки та її хвороба [30, гл. 20, п. 43]. Звільнялися від страти чоловіки віком до 16 років і дівчата до 13 років, або люди несповна розуму [30, арт. 44, п. 7].

Однак інколи розписаний порядок порушувало саме життя. Наприклад, засудженим давали спиртне, щоб підтримати їхній «дух» перед екзекуцією. На думку М. Слабченка, в Гетьманщині за таких обставин могло подіяти право «лежачого не б'ють» [1, с. 78]. Траплялося, що процес завершувався церковним передзвоном, пронесенням хоругв, читанням Євангелія священником. Принаймні, такий звичай існував на Запоріжжі [31, с. 237].

Стосовно різновидів страт, зазначених у «Правах...», констатуємо, що четвертуванням, на відміну від Московії, злочинців у Гетьманщині карали доволі рідко. Головним чином тоді, коли йшлося про тих, хто прагнув захопити царський престол, убити государя чи його спадкоємців [30, гл. 3, арт. 2, п. 5]. У такий спосіб карали й державних зрадників, які переходили на бік ворога, а також воєначальників, котрі поклали зброю без бою [30, арт. 2, п. 6, 8]. Жорстока екзекуція чекала на вбивцю судді [30, гл. 7, арт. 5, п. 2]. Відповідним чином страчували порушників «християнських законів»: напад на монастир із пограбуванням майна

обителі [30, гл. 20, арт. 2, п. 2]. Однозначно на смертну кару заслуговував убивця свого пана — свідомо та зі злобою, а також «явні» отруйники, осквернителі й обкрадачі могил (останнє мало спеціальну назву — «святокрадіжка») [30, арт. 8, п. 1; арт. 18, п. 1; гл. 24, арт. 22].

Упродовж другої половини XVII та ціле XVIII ст. особливо актуальним, через часті війни та збройні конфлікти, було положення про насильницьке захоплення людей, продаж їх у неволю «поганцям», «антихристам» і «невірним» [30, гл. 24, арт. 22].

Свого часу М. Слабченко у збірці книг прилуцького суду відшукав цікавий документ, де описано спробу двох «приятелів» здійснити державну зраду, потім сварку та бійку між ними, і в результаті вбивство одного іншим й засудження до четвертування. Отже 13 травня 1708 р. перед судом у Прилуках постав убивця Т. Лученко. Він разом із «побратимом» козаком Л. Донцем замислив перебраться на правий берег Дніпра та вступити у військо Речі Посполитої. Проте незабаром перший висловив сумнів у доцільності такого кроку: мовляв, їм, як козакам Війська Запорозького, не годиться переходити на бік ворогів-поляків. Натомість Донець наполягав і почав кепкувати з Лучченка. Сварка переросла у збройну сутичку, котра завершилася смертю Донця. Злочинця засудили до четвертування [1, с. 84]. Така процедура, як правило, проходила в порядку відсікання голови, а потім рук і ніг. Цей вид покарання був досить поширеним у Польщі ще напередодні 1648 р. Зокрема 1635 р. (за іншими даними — на початку 1636 р.) у Варшаві саме так стратили козацького ватажка Сулиму й кількох його однодумців [32, с. 5].

У 1700 р. у с. Мачухи неподалік від Полтави господарка О. Бурковчиха за допомогою кількох односельців убила свого чоловіка Дениса. Розглядав справу полтавський суд, який на підставі Литовського статуту вирішив, що жінка має бути покарана не лише «горлом», а ще й по ринковій площі протягнута кінями, кліщами «торгана», після чого четвертована. Натомість її пособникам присудили лише сплатити «головщину» рідним загиблого, а панові та урядові — «вину». Щодо спілників судді врахували той факт, що Денис був лихий на свою жінку, на подвір'ї підпалив скирти хліба й вогонь загрожував перекинутися на хати сусідів. Тож останні розлютились та долучилися до побиття загиблого [8, с. 94—99]. Бурковчиха зазнала мученицької смерті, її «помічники» поплалися грошима та майном, а полковник і судді збагатилися.

Колесування в Гетьманщині застосовувалося досить рідко. Маємо лише поодинокі приклади. Найчастіше воно замінювалося іншими видами страти. Так, варвинський мешканець С. Волосянка значився як крадій-рецидивіст. За десять років він обікрав різних людей на загальну суму 4 тис. золотих. У церкві с. Дубляхи навіть поцупив «чудодійну» ікону Божої Матері. Був спійманий «на гарячому» й у 1710 р. засуджений до колесування. Проте після заяви гетьмана, що «тут такою карністю ніяких злочинців не звикли карати», суд змінив її підвищенням [1, с. 87]. О. Лазаревський навів інший приклад. У 1762 р. козак Фещенко чимось сильно образив прилуцького полкового сотника Гуленка. Той настільки розлютився, що, користуючись владою, наказав свого кривдника колесувати.

Процедура страти козака була напрочуд жорстокою. Спочатку його забили до смерті та зв'язали руки за спиною — «ніби ще живому». Потім потягли на хутір Гуленка, де руки розв'язали і прибили до колеса, котре певний час крутили. Відтак тіло розіп'яли на дереві, били по ньому обухом сокири, розстроцивши кістки. Згодом, виколотивши очі, викинули в болото [33, с. 141—142].

Процес спалення найчастіше застосовувався до «богохульників», хто Бога своїми «мерзостними вустами» ганьбив, а також до ворожбитів і чаклунів, відступників від православної віри та деяких інших. Однак це — тема для окремого спеціального дослідження.

* * *

Таким чином, аналіз першоджерел дозволив виявити, що в Гетьманщині другої половини XVII—XVIII ст. існувало близько півтора десятка основних видів кримінальних злочинів, які заслуговували на смертну кару. Найчастішими серед них були державна зрада (гетьманові, Війську Запорозькому), вбивства, згвалтування, підпали. Набагато рідше найсуворіші вироки виносилися за відчуження маєтностей (угідь) чи за покаражі. Особливо жорстко каралися крадії церковного майна. Всупереч твердженню О. Левицького про безстановість українських судів у другій половині XVII ст., документальні матеріали засвідчили їх ієрархічну складову, корупційність, а головне — нерідко неадекватність рішень щодо аналогічних випадків. При цьому спостерігалася й певна зацікавленість у збільшенні розмірів штрафів для злочинців (наприклад, «поголовщини»), адже частина цих коштів потрапляла до рук суддівського представництва — полковників, сотників, міських чи сільських урядників. Вплив третіх осіб на процес судочинства (старшин, громади, духівництва, навіть гетьманів) міг корінним чином змінювати вироки. Незаперечний факт, що «новий порядок» Війська Запорозького ґрунтувався переважно на «старих» законах — звичаєвому праві, Литовському статуті, маґдебургії тощо, які багато у чому вже не відповідали потребам суспільства. В умовах Російської імперії козацька держава так і не спромоглася створити національне законодавство, зокрема й щодо смертної кари.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Slabchenko, M. *Opyty po istorii prava Malorossii XVII i XVIII vv.* Odessa, 1911 [in Russian]. [Слабченко М. *Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII вв.* Одесса, 1911].
2. Lohvitskij, A. *Guberniya, ye zemskie i pravitelstvennye uchrezhdeniya.* 1. Saint Petersburg, 1864 [in Russian]. [Лохвицкий А. *Губерния, её земские и правительственные учреждения.* Ч. 1. Санкт-Петербург, 1864].
3. Levitskij, O. *Ocherki narodnoi zhizni v Malorossii vo vtoroi polovine XVII v. Kievskaya starina.* 1901. 1 [in Russian]. [Левицкий О. *Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII в. Киевская старина.* 1901. № 1].
4. Diadychenko, V.A. *Narysy suspilno-politychnoho ustroiu Livoberezhnoi Ukrainy kintsia XVII — pochatku XVIII st.* Kyiv, 1959 [in Ukrainian].

- [Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. Київ, 1959].
5. Hurzhii, O.I. Vudy sudiv i format yikhnoi praktyky. *Istoriia Ukrainiskoi derzhavy. Hetmanat rannomodernoi doby*. Kyiv, 2018 [in Ukrainian].
[Гуржій О.І. Види судів і формат їхньої практики. *Історія Української держави. Гетьманат ранньомодерної доби*. Київ, 2018].
  6. Mirza-Avakians, N. Narysy z istorii sudu v Livoberezhnii Ukraini druhoi polovyny XVII st. Ch. 1: Rolia hromady v sudovii praktytsi. *Naukovyi zbirnyk Kharkivskoi naukovo-doslidchoi katedry istorii ukrainiskoi kultury*. 2-3. Kharkiv, 1926 [in Ukrainian].
[Мірза-Авак'янц Н. Нариси з історії суду в Лівобережній Україні другої половини XVII ст. Ч. 1: Роля громади в судовій практиці. *Науковий збірник Харківської науково-дослідчої катедри історії української культури*. Число 2-3. Харків, 1926].
  7. Akti familii Polubotok s 1669—1734 g.: iz arkhiva grafa Miloradovicha. Chernigov, 1889 [in Russian].
[Акты фамилии Полуботок с 1669—1734 г.: из архива графа Милорадовича. Чернигов, 1889].
  8. Levytskyi, O. Pip-ubyvtsia. *Levytskyi O. Po sudakh Hetmanshchyny*. [b. r., b. m.]. 62—76 [in Ukrainian].
[Левицький О. Піп-убивця. *Левицький О. По судах Гетьманщини*. [б. р., б. м.]. С. 62—76].
  9. Akty, odnosyashchiesya k istorii Yuzhnoi i Zapadnoi Rossii. X. Saint Petersburg, 1878 [in Russian].
[Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Т. X. Санкт-Петербург, 1878].
  10. Vossoedinenie Ukrainy s Rossiei: Dokumenty i materialy. III. Moscow, 1953 [in Russian].
[Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. Т. III. Москва, 1953].
  11. Slabchenko, M. Malorusskii polk v administrativnom otnoshenii (istoriko-yuridicheskii ocherk). Odessa, 1909 [in Russian].
[Слабченко М. Малорусский полк в административном отношении (историко-юридический очерк). Одесса, 1909].
  12. Tkach, A.P. Istoriia kodyfikatsii dorevoliutsiinoho prava Ukrainy. Kyiv, 1968 [in Ukrainian].
[Ткач А.П. Історія кодифікації дореволюційного права України. Київ, 1968].
  13. Nedbailo, P.O. Normy prava. Kharkiv, 1966 [in Ukrainian].
[Недбайло П.О. Норми права. Харків, 1966].
  14. Vasilenko, M.P. Pravo magdeburgskoe. *Vybrani tvory v 3-kh t. 2: Yurydychni pratsi*. Kyiv, 2006. 48—57 [in Russian].
[Василенко М.П. Право магдебургское. *Вибрані твори в 3-х т. Т. 2: Юридичні праці*. Київ, 2006. С. 48—57].
  15. Vasylenko, M.P. “Prava, po kotorym sudytsya malorossiiskii narod”, yak dzherelo do istorii derzhavnogo prava Ukrainy XVIII v. *Vybrani tvory v 3-kh t. 2: Yurydychni pratsi*. Kyiv, 2006. 372—378 [in Ukrainian].
[Василенко М.П. «Права, по которым судится малороссийский народ», як джерело до історії державного права України XVIII в. *Вибрані твори в 3-х т. Т. 2: Юридичні праці*. Київ, 2006. С. 372—378].
  16. Gurzhii, A.I. Tretii Litovskii statut v pamyatnikakh ukrainского prava vtoroi poloviny XVII — XVIII vv. *Tretii Litovskii statut 1588 g.: Materialy respublikanskoi konferentsii*. Vilnius, 1989. 157—163 [in Russian].
[Гуржій А.І. Третий Литовский статут в памятниках украинского права второй половины XVII—XVIII вв. *Третий Литовский статут 1588 г.: Материалы республиканской конференции*. Вильнюс, 1989. С. 157—163].

17. Miloradovich, G.A. K istorii Litovskogo statuta, kak deistvuyushchego zakonodatelstva v Malorosii. *Kievskaya starina*. 1896. 1: 11-16 [in Russian].
[Милорадович Г.А. К истории Литовского статута, как действующего законодательства в Малороссии. *Киевская старина*. 1896. № 1. С. 11—16].
18. Yushkov, S.V. Istoriya gosudarstva i prava SSSR. 1. Moscow, 1961 [in Russian].
[Юшков С.В. История государства и права СССР. Ч. 1. Изд. 4-е. Москва, 1961].
19. Yavornytskyi, D.I. Yak zhylo slavne Zaporozhke Nyzove Viisko. Katerynoslav, 1914 [in Ukrainian].
[Яворницький Д.І. Як жило славне Запорозьке Низове Військо. Катеринослав, 1914].
20. Jerlicz, J. Latorpisiec albo kroniczka różnych spraw i dziejów dawnych i terażniejszych czasów. 1. Warszawa, 1853 [in Polish].
21. Litopys Samovydtisia. Kyiv, 1971 [in Ukrainian].
[Літопис Самовидця. Київ, 1971].
22. Barvinskii, V.A. Krestyane v Levoberezhnoi Ukraine v XVII—XVIII vv. Kharkov, 1909 [in Russian].
[Барвинский В.А. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII—XVIII вв. Харьков, 1909].
23. Oświęcim, S. Dyaryusz 1643—1651. Kraków, 1907 [in Polish].
24. Storozenki. Familnyi arkhiv. 6. Kiev, 1908 [in Russian].
[Стороженки. Семейный архив. Т. 6. Киев, 1908].
25. Pashchuk, A. Sud i sudochynstvo na Livoberezhnii Ukraini v XVII—XVIII st. (1648—1782). Lviv, 1967 [in Ukrainian].
[Пашук А. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII—XVIII ст. (1648—1782). Львів, 1967].
26. Bakai, N. Znachenie selskoi gromady v sudebnom protsesse kontsa XVII v. *Kievskaya starina*. 1886. 11 [in Russian].
[Бакай Н. Значение сельской громады в судебном процессе конца XVII в. *Киевская старина*. 1886. № 11].
27. Universaly Bohdana Khmelnytskoho 1648—1657. Kyiv, 1998 [in Ukrainian].
[Універсали Богдана Хмельницького 1648—1657. Київ, 1998].
28. Universaly ukrainskykh hetmaniv vid Ivana Vyhovskoho do Ivana Samoilovycha (1657—1687). Kyiv; Lviv, 2004 [in Ukrainian].
[Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657—1687). Київ; Львів, 2004].
29. Universaly Pavla Polubotka (1722—1723). Kyiv, 2008 [in Ukrainian].
[Універсали Павла Полуботка (1722—1723). Київ, 2008].
30. Prava, za yakymu sudytsia malorosiiskiy narod. 1743 r. Kyiv, 1997 [in Ukrainian].
[Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 р. Київ, 1997].
31. D-skii, A. Sistema karatelnykh mer v Zaporozhze (istoriko-yuridicheskii ocherk). *Kievskaya starina*. 1893. 2 [in Russian].
[Д-ский А. Система карательных мер в Запорожье (историко-юридический очерк). *Киевская старина*. 1893. № 2].
32. Pamiętniki historyczne do wyjaśnienia spraw publicznych w Polsce XVII w. Wyd. M. Bałiński. Wilno, 1859 [in Polish].
33. Lazarevskii, A.M. Opisanie staroi Malorossii. 3: Polk Prilutskii. Kiev, 1902 [in Russian].
[Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. Т. 3: Полк Прилуцкий. Киев, 1902].

Надійшла / Received 16.09.2025

Oleksandr HURZHII

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor, Chief Research Fellow,
Department of History of Ukraine of the Middle Ages and Early Modern Times,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
oleksandrgurzij003@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-6941-4488>

CRIMINAL OFFENSES AND CAPITAL PUNISHMENT
IN UKRAINIAN COSSACK STATE IN THE SECOND HALF
OF THE 17th — 18th CENTURIES: JUDICIAL PRACTICE

Based on primary sources, the study **aims** to identify the main types of criminal offenses in the Hetmanate that led to capital punishment, and to trace the transformation of legal norms that defined such punishments. It also examines external factors that influence judicial decisions. The research applies **approaches** from social history, historical anthropology, microhistory, and chronological-substantive analysis, allowing for a detailed examination of how capital punishment was perceived by hetmans, senior officers, urban magistrates, and rural communities through everyday case studies. The research also highlights exceptional (“casuistic”) instances where courts deviated from existing legal codes. **The scientific novelty** lies in the detailed presentation of numerous crimes and their diversity over a long period, placed within the context of evolving legal norms and changing expectations of citizen behavior. **Conclusions.** In the Zaporizhian Host, there were about fifteen main types of criminal offenses punishable by death. The most common among them included treason (especially against the hetman), various forms of murder, rape, and arson. Death sentences for land or property seizure were far less frequent. Theft of church property, blasphemy against clergy, and apostasy were punished with particular cruelty. Notably, after the execution of a criminal, part of their property — often including money — could be transferred not only to the relatives of the victim but also to high-ranking figures involved in the judicial process. This practice fostered material interest among the judiciary and created fertile ground for corruption.

Keywords: *Ukrainian Cossack State, Hetmanshchyna, Zaporizhian Host, crime, capital punishment, legislation, legal norm.*